

Тема : Лексикографічні праці кінця XIX ст. – початку XX ст.

ПЛАН

1. „Малоруско-німецький словар” Є.Желехівського і С.Недільського.
2. „Словарь російсько-український” М.Уманця і А.Спілки.
3. Словнички-додатки при різних виданнях.

„Малорусько-німецький словар” Є.Желехівського і С.Недільського

I том (А—О) під заголовком «Малоруско-німецький словар. Уложив Євгеній Желеховский, професор гімназії в Станіславі» вийшов у Львові в 1885 році; II том (П—Я) під тим же заголовком, але з припискою «уложили Євгеній Желеховский і Софрон Недільский, професори гімназії в Станіславі», вийшов там же в 1886 р.

У короткій передмові, написаній Недільським при I томі, говориться, що Желеховський працював над словником сам, «ще в час студій університетських», на протязі десяти років, але через хворість (помер у 1885 р.) він приготував до друку тільки. I том; II же том остаточно укладав, доповнював і готував до друку його товариш по роботі в Станіславській гімназії С. Недільський.

Недільський доповнював II том словника, користуючись словниками Закревського і Піскунова, збірками Верхратського («Знадоби до словаря южнорусского» і «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної»), Магури (з «Галичанина», № 1, 3, 4), найновішим словником Шейковського (для слів на Т), а також рукописним матеріалом, який надсилали «земляки з різних місць».

На стор. III—IV передмови подано імена авторів і творів, слова з яких увійшли до словаря. Тут указано *111 джерел, писаних українською мовою, і 16 назв творів, писаних по-польськи або по-німецьки* (зокрема кілька граматик української мови і „Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen” Міклошича, 1875 р.), а також деякі збірки української народної творчості в записах латинськими буквами.

Серед зазначених 111 джерел, писаних українською мовою, автор наводить *45 назв творів письменників та збірок народної творчості, виданих у Східній Україні від початку XIX ст. до 80-х років*; Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, М. Гоголя (переклади), Шевченка, Глібова, Руданського, Кропивницького, Мирного і Білика («Хіба ревуть воли...»), Щоголева та ін. Із збірок народної творчості використано: «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М.Номиса, «Труди етнографической экспедиции в Югозападный край», «Исторические песни малорусского народа» у виданні Драгоманова та ін. Нарешті, в числі джерел бачимо й деякі науково-популярні твори, видані в Східній Україні: «Розмова про земні

сили» (перекл. з російської Михайла Комарова, тобто М. Уманця), «Про ліки своєнародні», «Про хвороби» та ін.

Таким чином, Желеховський і Недільський прагнули подати лексику всієї України - і Західної і Східної - і не були прихильниками того «відмежування» від культурної і мовної єдності з Східною Україною, яке обстоювали західноукраїнські (галицькі) народовці.

Недільський нічого не говорить про систему словника, принципи його укладання, повноту використання джерел і т. п. «Покійник, — говорить Недільський про Желеховського, — *зادумував давати обширне передне слово і об'яснити уклад і засади словаря і ін., — се все мусить тепер конечно відпасти*». Так само Недільський у більшості випадків не міг указати точно, які саме твори того чи іншого письменника (і в якій мірі) використані для українсько-німецького словника.

У реєстрі словника досить багато лексичного матеріалу української мови — **більше 64 000 слів**.

Реєстрові українські слова подаються звичайно в початковій граматичній формі, але іноді є відхилення, напр.; Бійся, бійтеся, *imperat. від боятися*; Був, *бути* та ін.

З граматичних форм іменників словник послідовно наводить родовий відмінок однини іменників жіночого роду на *-ість*; від інших іменників форма родового відмінка однини подається рідко.

На українських реєстрових словах скрізь поставлений наголос (часом він різниться від наголосу східноукраїнського, напр.: *виграш*, *видавниця* та ін.).

Прикладів-ілюстрацій до українських слів словник не подає. Досить часто є посилання на автора, але не завжди зазначається сторінка твору. При словах із живої мови нема ніяких вказівок на місце запису.

При деяких реєстрових словах дано фразеологічні звороти (наприклад, при слові *пенд*: *Пенд мати до чого*, *der Trieb fühlen*).

До українських слів даються однослівні німецькі відповідники або короткі пояснення. При цьому іноді (і не дуже рідко) українські слова залишаються із знаками запитання при німецькому перекладі або й без перекладу, очевидно, через неясність того чи іншого слова для самих авторів словника.

Серед використаних для українського реєстру матеріалів, здебільшого творів західноукраїнських авторів, чимало *матеріалів етнографічного характеру* - отже, досить багато джерел з несталою і іноді випадковою або локальною лексикою. В списку джерел указано також значне число окремих осіб (близько 100), що присилали для словника записи живої народної мови з різних місць західноукраїнських земель. Все це дає підставу поділити лексику словника на два основні шари: *загальноукраїнський*, зафіксований у літературному вжитку, і другий — шар лексики *діалектної*, якої дуже багато давали не тільки записи місцевого матеріалу, а й попередні словники, якими користувались Желеховський і Недільський.

Лексику дано в широкому обсязі: загальну, в тому числі н лексику

іншомовну інтернаціональну (напр., адреса і адрес, автор, авторитет, акуратність; фабрика, фабрикант, фабричний, фамілія, фамільярний і т. ін.), власні імена (Адам і т. ін.), географічні назви (Австралія, Арабія і ін.), а також лексику термінологічну (азот, водень, кисень, фізика, фізіологія, фільтрація і т. ін.).

Поряд з географічними широко відомими назвами словник досить часто наводить і назви вузькомісцеві, напр.: «Бігання, N. e. Berges» (тобто назва гори); «Бовдрик, N. e. Berges» та ін.

При географічних назвах словник часом подає (ідучи, очевидно, за Шейковським) і прізвища людей за місцем проживання, напр., від Батурин: «Батуринка, Weib aus St. Baturyn»; від Баришпіль: «Баришполець, Einw - (тобто: Einwohner - житель) der St. Баришпіль» та ін.

Нерідкі в словнику і вузькі діалектизми, напр.: біленик (з перекладом: «gebleicht спідниця»); білень («Мопат - Лупі»), антерев (з перекладом: «Agt Kleidungstuch der suczawer Zigeuner») та ін.

У словнику є багато діалектно відмінних форм тих самих слів, напр.: амбар і анбар; англієць, англянин і англянець; бігти, бігчи і бічи; без і біз (прийменники) і т. ін. Трапляються й слова, безпідставно внесені до реєстру з інших мов, напр., з російської (ауст, арава; барин, барчук, барицина, бояришник; палац, парень і парінь та ін.), з білоруської (бацюхно, бацька, бацькун та ін.), з угорської (кестен, паршена та ін.), а також не вживані в українській літературній мові церковнослов'янізми (алчуций, безвонний. бремя, брениий, брачний та ін.).

Чимало є слів (часто без зазначення джерела), взятих, певно, з старих галицьких видань або з галицького «язычія», чи, може, з лексики разового вжитку окремих авторів, напр.: діятель і дієць, діятельний, діяльність, дійственний, действительний, носительність і ін.

Крім слів указанного вище характеру, слів, внесених до словника з наведених у списку джерел, частина слів узяті з попередніх словників — Закревського, Партицького (останній у списку не названий, але на нього є посилання при слові панвяр (Pannenschmied), а особливо з словника Піскунова, на який найчастіше посилається Желеховський.

Багатолічний-многочисленный з словника Піскунова

Бурьма-революція

Бурьмак, бурьмій-революціонеръ

Дутельний-гибельный

Карбоваль-анатомъ, рѣзчикъ

Живника-бальзамъ

Є в Желеховського й інші слова, при яких хоч і немає позначки «Піс», але вони теж узяті з словника Піскунова.

А в деяких випадках вигадані слова, що йдуть від словника Піскунова, Желеховський підтверджує посиланням на інших авторів, які, прийнявши ці слова за «чисту монету», навіть подали їх у своїх мовознавчих працях, як напр., Огоновський у «Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache» і Міклошич у «Vergleichende Grammatik der

slavischen Sprachen» (Відень, 1875 р.).

ЗА КІЛЬКІСТЮ реєстрових українських слів (64 000) словник Желеховського був найбільший від усіх попередніх, але він не вичерпав усього лексичного матеріалу своїх джерел, особливо джерел літературної мови.

Так, у списку джерел автор указує твори Т. Г. Шевченка — «Кобзарь» 1876 р. (празьке видання). Перевіривши з «Гайдамаків» чотири сторінки за цим виданням, ми встановили, що в словник Желеховського не внесені такі слова, як: *вголос* («А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки»), *погойдати* («Ляхів погойдаєм»), *битий шлях* («...скрізь битий шлях»), *поборгувати* («Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам»). Слово повалити, яке є на стор. 86 («Повалили гайдамаки, Аж стогне діброва»), Желеховський дає тільки в значенні *звалити* (Повалити, niederwerfen, hinstecken). Отже, до словника Желехівського навіть із творів Шевченка внесені були, не всі слова.

Разом з тим у словнику бачимо суміш лексичного матеріалу літературного і діалектного, не завжди потвердженого джерелами, з додатком матеріалу випадкового, не належного до лексичного фонду української мови або сумнівного. Таким чином, ми можемо констатувати у автора некритичне ставлення до використовуваних джерел, відсутність, єдиного критерію при добо-рі лексичного матеріалу, що призвело до значних хиб у змісті словника.

Тогочасна критика по-різному оцінювала словник Желеховського. Докладну рецензію на I том надрукував К. Шейковський. Рецензент відзначає великий реєстр словника і таку важливу його рису, що: *він ґрунтується на джерелах*. Недоліком словника, на думку Шейковського, є те, що автор його *недостатньо критично ставиться до своїх джерел і до реєстру вносить штучно утворені слова з інших словників*. У словнику трапляються неправильні наголоси (Д в у н а, л я ч ч у н а) або помилки в назвах джерел і в позначенні сторінок, іноді неправильне тлумачення слова або нерозуміння його (напр., внесене в реєстр як іменник слово *інкол* від прислівника *інколи*), а також «змішання мов», що поряд з українськими включені в словник слова польські, угорські, румунські та ін.

В «Очерке литературной истории малорусского наречия» (1889 р.) П. Житецький, між іншим, писав: «Появився недавно малоруський словар Є. Желеховського, але це *простий перелік малоруських слів, складений без ніякої критики джерел*».

Коротку характеристику цього словника дає Грінченко в передмові до «Словаря української мови», відзначаючи й деякі з його недоліків. Але разом з тим Грінченко вважає, що цей словник для свого часу був цінним надбанням української лексикографії, *бо він уперше звів в алфавіт і пояснив велику кількість слів і в цьому не має собі рівного; крім того, цей словник був тоді єдиним джерелом, з якого європейський читач міг познайомитися з українською мовою і літературою*.

О. Пипін так само вважав, що в українській лексикографії 70—80-х років кращим був словник Желеховського, який з'явився в західноукраїнських

землях .

Гострої критики Житецького на цей словник не поділяв і найвизначніший славіст другої половини XIX ст. акад. Г. Ягич («Энциклопедия славянской филологии», СПб., 1910, стор. 320), відзначаючи, що «слов'янська наука завдячує його авторам перший найповніший словник української мови».

Словник Желехівського був дійсно дуже важливою лексикографічною роботою з погляду кількості зібраної в ньому лексики, взятої з багатьох матеріалів літературної мови і мови народної. Він справді був на той час найповнішим джерелом для знайомства з лексикою української мови.

Фонетичний правопис, застосований у словнику Желеховського, був також позитивною його стороною, бо закріплював цей правопис у західноукраїнських землях (в Галичині і Буковині) і тим самим сприяв зближенню правопису західноукраїнського із східноукраїнським.

„Словарь російсько-український” М. Уманця і А. Спілки

- Поданий вище розгляд лексикографічної продукції 60 - 80-х років XIX ст. показує, що навіть у 80-х роках цього століття не було праць, які б достатньо задовольняли потреби суспільства. З цього приводу О. Пипін, наприклад, висловився так, що в Східній Україні складання словників «спинилося» на спробах Закревського, Піскунова, Левченка, Афанасьєва» .

Виданий у західноукраїнських землях українсько-німецький словник Желеховського, хоч своїм реєстром і був найновіший проти всіх інших тогочасних словників, але мав істотні недоліки і неповно подавав лексику літературної української мови.

Тим часом у 80 - 90-х роках як у Східній, так і в Західній Україні значно більше стало виходити книжок (оригінальних і перекладних) українською мовою, ширшає коло читачів української книжки, зростає потреба в перекладах на українську мову з інших мов, особливо з російської. Таким чином, щодалі нагальнішою стає суспільно-культурна потреба у великому українському або українсько-російському, а також і в російсько-українському словниках, заходи до складання яких уживалися ще на початку 60-х років XIX ст.

Звичайно, найпершим завданням було складання великого українського словника, який би найширше подав лексику української мови і став би основою для укладання російсько-українського словника.

Збирання лексичних матеріалів для великого українського (або українсько-російського) словника почалося в Східній Україні ще з середини 50-х років, і ці матеріали щодалі збільшувались (чимало давали їх і всі попередні словники), але через політичні умови видання такого словника не могло здійснитися. Тому виникла думка раніше скласти російсько-український словник, використавши для цього матеріал, зібраний (головно заходами українських громад по різних містах) для словника українського. Наслідком такого перепланування лексикографічних завдань був другий на Україні російсько-український словник М. Уманця і А. Спілки. Ця робота має такий заголовок: «Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М.

Уманець і А. Спілка», т. I, А - К (Львів, 1893)- т II К - П (1894); т. III, П - С (1896); т. IV, С - Я (1898).

Цей самий словник, під назвою «Словарь російсько-галицький, составлен А. Гуртом», був виданий без змін у *Відні протягом 1896 - 1898 рр.*

Передмова (написана по-українськи) з'ясовує історію створення, завдання і принципи побудови словника. Автори говорять, що як у Галичині, так і на Україні потреба в російсько-українському словнику відчувається вже давно, а особливо останнім часом «коли російська література придбала собі таку славу й сталася чималим чинником у просвіті слов'янських народів..., коли користування нею для всіх слов'янських народів, хоч би навіть і таких близьких, як ми русини, викликає ще більшу потребу в словарі».

Словник Уманця і Спілки - *наслідок 20-річної роботи великої групи працівників. Ще на початку 70-х років укладали його кілька чоловік - члени київської української громади (М. Старицький, О. Пчілка, М. Комаров).* Пізніше ця робота продовжувалася в Умані, куди переїхав М. Комаров, який згуртовує для укладання словника невелику групу місцевої інтелігенції. На початку 80-х років Комаров переїхав в Одесу і тут залучив до роботи над словником членів одеської української громади (16 чол.). Завдяки добрій організації справи в Одесі на початку 90-х років словник був закінчений і з 1893 року почав друкуватися у Львові. Авторами словника поставлені були М. Уманець і А. Спілка. М. Уманець — це М. Комаров (або М. Комар), відомий своїм бібліографічним покажчиком нової української літератури, популяризатор і перекладач на українську мову різних науково-популярних праць з російської мови. А співавтор М. Уманця А. Спілка, це, як каже один дослідник, одеська тупа «словарників», співробітників Уманця.

Примітка: Історія цього словника, як її подає передмова, дуже повчальна. Сам Уманець почав збирати матеріал до російсько-українського словника після виходу в світ словничка Левченка (1874 р.). Маючи нового лексичного матеріалу «далеко більше від цілого словаря Левченка», Уманець міг би видати його, щоб «хоч почасти задовольнити тій потребі, яка почувалася в російсько-українському словарі». Але у 80-х роках Уманець «став близько до громади земляків», яка уклала українсько-російський словник на матеріалі, що був зібраний «за цілих двадцять років з різних кутків Української, Галицької і навіть з Угорської Русі».

Безперечно, це був той матеріал, який збирали різні особи і опрацьовували в різних містах - у Москві, Києві, Петербурзі, Харкові - з кінця 50-х - початку 60-х років і який, як говорить Грінченко, в середині 60-х років «був переданий у Київ гурткові місцевих літераторів, що мали намір скласти український словник».

Уманець з товаришами, працюючи над українсько-російським словником, вирішив використати наявні українсько-російські картки, щоб одночасно укласти словник зворотний - російсько-український. При цьому картки з

українським реєстровим словом (і з текстом до українського слова) і російським відповідником переписувалися навпаки - як російські реєстрові з українським відповідником.

Таким чином, матеріали, зібрані самим Уманцем, - слова російського реєстру з словника Левченка і перевернуті картки для майбутнього українсько-російського великого словника (тобто до майбутнього словника Грінченка) - стали основою для укладання російсько-українського словника. Але разом з тим великий матеріал, що його мав Уманець, неминуче призводив до хиб у змісті його української частини: по-перше, перевернуті російсько-українські картки давали до російських слів багато українській архаїзмів, бо записи українських слів були вже давні - з 50-х років; по-друге, цей матеріал ряснів і діалектизмами, бо записувано слова живої мови в різних частинах України і Східної, і Західної.

Сподіваючись, що раніше від російсько-українського словника може вийти українсько-російський, на російсько-українських картках до українських слів не записувалися ні приклади, ні посилання на джерела. Через те, коли в дальшому автори словника вирішили до українських слів-відповідників давати ілюстрації, в багатьох випадках зробити цього не можна було.

З'ясовані вище обставини, за яких укладався словник Уманця, значною мірою вплинули на зміст його української частини: тут ми знаходимо чимало лексики вузькодіалектної і архаїчної, приклади-ілюстрації до українських слів даються не часто, а коли й даються, то здебільшого із старих джерел, переважно з етнографічних матеріалів.

Важливим для словника було питання російського реєстру. Цей останній був складений на основі «Словаря церковнославянского и русского языка» Академії наук вид. 1867 р., тобто другого видання його, що без змін повторює видання 1847 р. Для оновлення реєстру автори звернулися до «Словаря русского языка» Академії наук (за ред. Я. Грота), що почав виходити з 1891 р. Але після смерті редактора робота над цим словником спинилася на літері **И**. Отже, для Уманця і Спілки були великі труднощі у складанні російського реєстру. На ці труднощі вказують автори словника, зазначаючи, що після 1847 р. російська мова значно розвинулась і в ній багато слів, які були в академічному словнику видання 1847 р., тепер уже не вживається або вживається в іншому значенні, а разом з тим у російській літературній мові з'явилося немало нових слів, які не зафіксовані і не пояснені в жодному словнику. Отже, відшукування таких слів і подавання до них українських перекладів або пояснень гальмувало роботу укладачів цього словника.

Вказана вище трудність у складанні російського реєстру словника Уманця може бути виправданням наявності в ньому архаїзмів або відсутності деяких нових лексичних елементів, які в 90-х роках уже були в російській літературній мові.

Іноді звертались автори словника і до «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля (видання 1880— 1882 рр.), не тільки «при

перекладах або поясненнях російських слів і виразів», як сказано в передмові, але й для укладання реєстру, беручи російські слова, які у Даля відзначені як діалектизми. Напр., Уманець вносить у реєстр слово *бадаржан*, яке є у Даля, але якого нема в академічному словнику 1867 р., а також *бакулить* (позначене у Даля «влад., кстр., ниж., твер.») і такого ж характеру *бакульник*, *баклушний* та ін.

Важливою для змісту російського реєстру і разом з тим для української частини словника Уманця була висловлена в передмові настанова, що в словник не включаються ті слова, властиві обом мовам, які в них мають однакове значення і написання.

Але така настанова хибна, бо при її здійсненні може створитися враження, що взагалі всі пропущені в реєстрі слова російської мови в такій самій формі і з таким самим значенням є в українській мові. Отже, коли, напр., з реєстру академічного словника 1867 р. в словник Уманця не внесені *бликование*, *бликовать*, *бликовый*, *блинник*, *блинница*, *блинничать*, *блинный*, то можна подумати, ніби такі ж слова є і в складі лексики української мови.

У передмові також сказано, що включаються до реєстру тільки такі іншомовні слова, однаково вживані в обох мовах, до яких в українській народній і літературній мові є «відповідні українські слова». І в цьому питанні у тих, хто користується словником, може постати думка, що всі пропущені в реєстрі іншомовні слова, наявні в російській мові, є і в мові українській.

Не можна обминути висловленої авторами в передмові до словника думки про архаїзми і новоутворені слова - неологізми. Автори заявляють, що архаїзмів вони в число відповідників не включали, а новоутворені слова вносили в словник «тільки в тім разі, коли ці слова вживаються в нашому письменстві *не одним письменником*». Ця думка про штучні новотвори-неологізми видається важливою як усвідомлення неправильності подавання у словнику слів індивідуального вжитку або довільно утворених для словника.

Словник Уманця і Спілки містить **36 000-37000** заголовних слів у російській частині. При деяких словах даються різні вислови фразеологічного характеру (напр., при слові *склон*: на склоне дней жизни), а часом і похідні граматичні форми основного слова (напр., при словах *склонять*, *склоняться* - форми: *склоненный*, *склонившийся*...).

Російський реєстр укладений не за гніздовою системою (як у Даля), а за *алфавітним порядком*: йому автори дали перевагу «як більше зручному до одшукування слів, а тим паче, що сього порядку тримається й Російська академія наук у своїх виданнях...».

Переходячи до розгляду української частини словника Уманця, треба сказати про джерела, якими користувався автор. Так, на початку I тома вказується **71 джерело** (переважно белетристичні твори, зокрема Ів. Франка), в тому числі й попередні лексикографічні роботи (словники Афанасьєва-Чужбинського, Желеховського, Закревського, Левченка, Павловського, Піскунова, Шейковського), а також збірка лексичних матеріалів I.

Манжури. У додатковому списку джерел наводиться ще **37 назв**, переважно белетристичних, в тому числі й твори за 90-і роки (останній 1893 р.), а також записи живої народної мови, зроблені і подані окремими особами: А. Кримським і Н. Левицьким - з Київщини, С. Носом - з Чернігівщини, І. Спілкою - з Харківщини.

Ще в одному списку джерел (у кінці II тома) є 20 назв, в тому числі «Історія Русі від найдавніших часів» (Львів, 1890), «Бондарівна» Карпенка-Карого, «Кайдашева сім'я» Нечуя-Левицького, деякі перекладні твори, напр., Старицького з Крилова і Шекспіра.

У третьому додатку джерел (у кінці III тома) подається 10 назв, в тому числі найновіші видання 1895, 1896 і навіть 1897 р. Серед них є, зокрема, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)» за 1887 і 1895 рр. і часопис «Зоря» за 1895 р.

Додатковий список джерел при останньому, IV томі подає 10 назв і серед них деякі найновіші видання за 1897 і 1898 р. (IV том словника вийшов у 1898 р.), в тому числі «Літературно-науковий вістник» за 1897 р. і «Богдан Хмельницький» Старицького (вид. 1897 р.), «Оповідання» М. Коцюбинського (Чернігів, 1897 р.).

При цьому треба мати на увазі, що хоч список використаних джерел при словнику великий, лексичний матеріал виписаний з них не повністю. У цьому признаються й самі автори: «...а з того, що єсть в цьому спискові (джерел), далеко не все вибрано».

Слід ще зазначити, що українські слова, подані як відповідники до російських, автори перевіряли за попередніми словниками і при словах-відповідниках відмічали (в дужках) наявність їх у того чи іншого лексикографа, напр.:

Каменщикъ = муляр (Прав. Сл. Л.) [тобто: правобережне, словник Левченка], мурівщик (Сл. Пав. 3.) [тобто: словники Павловського і Закревського].

Реєстрові російські слова Уманець або передає відповідними українськими, або пояснює їх описово. При цьому Уманець у розкритті російського реєстрового слова, його різних значень, (як сказано в передмові і як це potwierджується в самій роботі) користується академічним словником 1867 р. і «Толковмм словарем» Даля.

Переклади до російських багатозначних слів подаються під окремими цифрами з посиланням на джерела і з прикладами; кожне нове значення дається з абзаца, напр.:

Вѣсь = 1. Вага (С. Аф. 3.) [даються приклади].

2. Повага [дається приклад].

Казѣнка=1. Припічок [дається приклад].

2.Комірка, комірчина (С. 3.). хижа, хижка (С. 3.), спіжарня (Прав.).

3.Каюта на байдаках.

4.В гарматах і рушницях місце, де кладуть набої.

При ботанічних і зоологічних словах-назвах наводяться латинські назви, напр.:

Багульник = рослина]. 1. *Ledum palustre* - bagno, головолом, болотник.

2. *Spiraea uimatica* - горішник [наводяться й інші відповідники].

Береза = рос. *Betula alba* - береза.

Білка = 1 *Sciurus vulgaris* - білка (С. Ш.), вивірка (Прав.).

2. Біління.

На окремі слова російського реєстру у словнику іноді дається чимало відповідників-синонімів. Напр., на слово **болтати** (у значенні «говорить всякий вздор») маємо: *базікати, торочити, молоти, верзти, городити, балясувати, баляси* або *баляндраси точити* або *правити, варзяти, плескати, цвенькати*; (багато і швидко) — *пащуквати, цокотіти*; (не вмовкаючи) — *лопотіти, лящати* (далі йдуть посилання на словники Афанасьєва-Чужбинського, Закревського, Шейковського і невелика кількість прикладів уживання цих українських слів у різних джерелах).

Звичайно, цей збір синонімів багатий, але він мало розрізнений стилістично, бо, напр., *цвенькати* має свої семантичні відтінки, *варзяти* — діалектне і має своє емоційне забарвлення, відмінне від *базікати*, а багато з поданих синонімів до *базікати* значно більше відповідають іншим російським словам. Але в усякому разі в цьому ряді синонімів бачимо вже спробу добору до реєстрового російського слова стилістично відповідних українських прикладів.

Ілюстрацій у словнику взагалі небагато і подаються вони здебільшого з етнографічного матеріалу - з пісень, дум, приказок і т. ін., часом з писаних джерел, іноді з досить старих. Так, на 23 реєстрових слова лівої колонки I тому (стор. 26) ілюстрації є при українських відповідниках до шести реєстрових слів, причому з усіх десяти ілюстрацій — п'ять з народної творчості, три з художньої літератури XIX ст. (з Шевченка, Квітки і Куліша) і дві з давніх творів (з «Литовського статуту» 1591 р., і з «Богословия нравоучительного», 1760 р.). А на 20 реєстрових слів лівої колонки I тому, стор. 28, ілюстрації подані при відповідниках до восьми реєстрових слів; з них тільки дві з художньої літератури (з Г. Барвінок і Гребінки).

Таким чином, російсько-український словник М. Уманця і А. Спілки і в реєстрі російських слів, і в українських до них відповідниках, і в подаванні ілюстрацій на українські слова мав деякі хиби.

Але, об'єктивно розглядаючи справу, треба сказати, що при тих умовах, за яких він складався, при тому стані, в якому перебувала тоді українська лексикографія (а в російській загальній лексикографії теж не було повного словника після 1867 р.), російсько-український словник Уманця не міг бути кращим. Незважаючи на часткові недоліки, він стояв незмірно вище свого попередника - російсько-українського словника Левченка як розміром, багатством української лексики і її опрацюванням, так і ілюстративною частиною. Тому можна сказати, що цей словник був корисною лексикографічною працею не тільки в дожовтневий час, але й після Жовтня до появи нових російсько-українських словників.

Автор рецензії на 1 том словника Уманця і Спілки А. Кримський оцінював його *позитивно*. Другий рецензент, що підписався «Б», досить докладно

розглянувши словник, висловив загальну оцінку, що «словар, незважаючи на його слабкі сторони, все-таки дає багатий матеріал словарний і стає дуже корисною вкладкою в нашу літературу». Грінченко, відзначивши деякі хиби цього словника, говорить, що він був корисний і тепер ще корисний для тих, хто вивчає українську мову.

„Русько-малоросійській словарь” Є.Тимченка

Коли в західноукраїнських землях виходив російсько-український словник Уманця і Спілки, такого ж характеру робота була видана і в Східній Україні. Це був «Русско-малоросійській словарь» Є. К. Тимченка, т. I, А—О (К 1897) і т. I, П—В (К., 1899).

Розміром реєстру російських слів (близько 40 000) цей словник трохи перевищує словник Уманця і Спілки.

Російські реєстрові слова у словнику Тимченка подаються без *наголосів*, а українські відповідники (надруковані російською абеткою — так званою «ерыжкой») скрізь мають наголоси.

Джерелом для української частини, як заявляє автор, були: рукописні матеріали журналу «Киевская старина», слова, записані з уст народу в різних місцях України, а також друковані праці, яких у списку **31**, причому з них чотири лексикографічні — словники Закревського, Желехівського, Уманця і Спілки (I; і II томи) і Шейковського. З художньої літератури використано твори тільки п'яти авторів: Куліша, Марка Вовчка, Шевченка, Стороженка і Галятовського («Ключ разумения», 1659 р.). Найбільше у списку етнографічних матеріалів («Песни Галицкой и Угорской Руси» Як. Головацького, «Новая збирка народных малорусских приказок» М. Комарова та ін.).

Джерелами для російського реєстру словника, як указано в передмові, були: «Словарь церковнославянского и русского языка» Академії наук (2-е вид., 1867 р.) і «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля (вид. 1887 р.). Коли укладався словник Тимченка, ці лексикографічні праці були вже застарілими: вони містили багато архаїзмів та діалектизмів, а нової лексики російської мови не мали, і це негативно відбилося на доборі слів реєстру словника Тимченка (в ньому знаходимо, напр., такі діалектні або застарілі слова, не вживані в літературній російській мові, як **бакалда**, **бакуня**, **балдріан** і под.).

Українська частина словника розроблена досить примітивно: значення слова дуже рідко ілюструються прикладами. У цьому відношенні словник Тимченка стоїть значно нижче розглянутої праці Уманця.

У словнику Тимченка є значні розходження з словником Уманця і в українських відповідниках, хоч обидва ці словники склались одночасно, в багатьох випадках на спільних матеріалах, а для I тома своєї роботи Тимченко користувався I і II томами словника Уманця. Ці розходження можна виявити при такому зіставленні:

«Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки

Баня = баня, лазня [даються три приклади на слово *лазня* і фразеологія].

Бђлье = білизна (С. Ш.), хусти, хустя (С. З.), сорочки, шмаття. (Прав.)

[дається по одному прикладу на *сорочки* і на *білизна*].

Груздь, грибъ *Agaricus piperatus* = грузд (С. Аф.).

Дёрнь = дерен, дернина (С. Аф.).

«Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка

Баня, f. лазня. Чуб: V. 742. **Задать баню**, нагрить чуба.

Бѣлье, п. хусты, шмаття. Руд. II. 113, шмаття биле.

Стирать —, хусты праты... **Мыть грязное** —, бруды мыты.

Груздь, т. *грыбъ* рунатка. *Agaricus vellereus*.

Дернь, т. муригъ, ряжъ. Лев.

Іншомовні слова реєстру передаються по-різному, а саме: а) до них в українській частині даються такі ж іншомовні відповідники (напр.: **Абсолють**, абсолють; **Автографія**, автокграфія; **Теорія**, теорія і т. д.); б) поряд з іншомовними відповідниками до них даються також українські (напр.: **Автографическій**, автокграфичный, власнописный; **Автографъ**, автокграфъ, власноручне письмо); в) до них в українській частині даються тільки українські відповідники (напр.: **Гаерь**, блазень, штукаръ; **Гардеробщикъ**, шатный; **Гардина**, запона, заслона).

Серед українських відповідників є й слова, створені попередніми лексикографами, напр.: *вынецъ* (поряд з *алкоголь*) — до рос. **алкоголь**; *глынецъ* — до рос. **алюминій**; *рослынаръ* (поруч з *ботаныкъ*) — до рос. **ботаникъ** і т. ін.

Щодо іншомовних відповідників в українській частині словника, то вони часто наводяться в спольщеній формі, напр.: *авангарда* (до рос. **авангардъ**), *авансаля* (до рос. **аванзаль**), *акциза* (до рос. **акцизь**), *кляса*, *клясовый* (до рос. **классъ**, **классный**) і т. ін.

Крім спольщених українських відповідників до іншомовних слів реєстру, зустрічаємо в словнику й прямі запозичення з польської мови (ці слова, як і багато з поданих вище, вживаються в такій формі в західноукраїнських землях), напр.: *имбрыкъ* до *кавы* — до рос. **кофейникъ**; *пушка на каву* — до рос. **кофейница**; *марына*, *марынарка*, *фльо́та* — до рос. **флот** і т. ін.

У передмові до «Словаря української мови» Грінченко наводить короткий уривок з передмови до словника **Тимченка**, зазначаючи, що в ньому «прикладів ні російських, ні українських нема».

Ширші відгуки-рецензії на перший том словника Тимченка: (що вийшов у 1897 р.) були: в «Літературно-науковому віснику» (1898, т. I, бібліографія, стор. 111 — 112) і в «Киевской старине». Обидві рецензії вказують, що в словнику подається чимало непевних або навіть «викуваних» українських відповідників до російських слів, напр.: *водывоза* на рос. **водовозъ**; *переку́тня* на рос. **діагональ** та ін. і що взагалі українські слова нічим, крім поодиноких випадків, не засвідчуються.

Особливо цінна друга рецензія: в ній не тільки вказується на зазначені вище хиби словника, але й висуваються дві важливі вимоги до справді наукового словника: повнота подавання лексичного матеріалу і potwierдження цього матеріалу прикладами з народної поезії і з творів письменників. *Словник Тимченка, зазначається в цій рецензії, не задовольняє першої вимоги* — повноти

охоплення української лексики. А з приводу другої вимоги рецензент говорить так: «Для массы слов его [словаря] вполне имеет место вопрос, да откуда же они, эти слова взяты?» Не схвалює рецензент і того, що в словнику є іноді посилання на не potwierджений прикладами матеріал інших лексикографів. . «Скептик в данном случае столь же мало доверит различным авторам словарей, как и г. Тимченку» .

Висловлені в цих рецензіях (особливо в другій) думки дуже важливі як свідчення зрослих вимог до лексикографічної праці.

Таким чином, у російсько-українському словнику Є. Тимченка, що вийшов у кінці XIX ст. (коли українська лексикографія значно зросла у порівнянні з 60 - 70 роками XIX ст.), є багато хиб як у російському реєстрі, так і в частині українській. Цей словник в усіх відношеннях стояв на значно нижчому рівні, ніж словник Уманця і Спілки, і, звичайно, не відбивав лексики української літературної мови кінця XIX ст. До того ж в українській частині словника виразно виявляються його консервативні риси, а саме: подавання як відповідників до слів російського реєстру українських архаїзмів і вузьких діалектизмів замість широко вживаних у літературній і народній мові слів, внесення штучно утворених українських відповідників, а також помітна орієнтація на лексику західноукраїнських земель і подавання слів у спольщених формі і навіть полонізмів. Такі риси словника відповідали реакційним настановам Грушевського і його однодумців покласти в основу загальноукраїнської літературної мови місцеву галицьку книжну мову.

Лексичні матеріали або словнички прирізних виданнях другої половини XIX – початку XX ст.

Перш ніж приступити до розгляду найбільшого і найповнішого з загальних словників, що вийшли до 1917 р., - «Словаря української мови» Б. Грінченка, треба коротко сказати про маленькі словнички або записи лексики при різних виданнях другої половини XIX — початку XX ст. Деякі з цих праць, маючи самостійне значення як цікаві й цінні збірки лексики загальномовної, діалектної, професійної та ін., були також матеріалом для інших, більших словників, зокрема і для словника Б. Грінченка.

Записи під заголовком «Слова и выражения Остерского уезда» були вміщені в «Черниговских губернских ведомостях» за 1851, 1853 і 1854 рр. Ця збірка, упорядкована за алфавітом, друкувалася з перервами тільки до букви О.

Автор збірки подає лексику і зрідка фразеологію (напр.: **Ни** до лу́гу, **ни до сугу** (пословица) — ни кь чьму, ни кь работѣ, ни кь гульбѣ) з народної мови Остерського повіту, зберігаючи місцеві фонетичні особливості. Слова і вирази пояснюються по-російськи і досить часто ілюструються прикладами з пісень та оповідань. При деяких словах є посилання на слова такого ж значення в інших місцевостях (повітах) Чернігівщини.

У 50-х роках при деяких українських виданнях знаходимо більші чи менші словнички-додатки з поясненням українських слів. До них належать словники при «Чорній раді» Куліша (СПб., 1857) і при збірці М. Куцого (тобто М. Гатцука) «Ужинок рідного поля» (М., 1857).

У словничку до тексту «Чорної ради» - 142 слова з російським перекладом або поясненням. Крім слів загальновідомих (**башта, ганок, глузувати, згода** та ін.), тут подані деякі застарілі лексичні елементи (**джура, мисюрка, ясир**), а також діалектні (чернігівські) слова (**шула, горлаха, пашенна яма** тощо).

Значно більший лексичний матеріал знаходимо в словничку при збірці народної творчості — пісень, приказок і прислів'їв— М. Куцого «Ужинок рідного поля».

Словничок має заголовок «Послоуник до усвічен'а вистаченої тута праці» і містить близько **550** слів з перекладом або поясненням їх по-російськи. Пояснюються слова почасти з тексту збірки, а найбільше ті, що є в досить великій передмові автора до цього видання.:

Між словами, поданими в словничку, чимало таких, які автор вигадав і вжив у передмові до «Ужинку рідного поля» і без пояснення яких саму передмову важко розуміти.

Прикладом таких вигаданих слів можуть бути: - Ауза [читається *явза*] — эгоизмъ, желаніе себѣ и для себя.

Аузатись [чит. *явзатись*] — проявлять эгоизмъ.

Пóхлина — вплив.

Скрізні [чит. *скрізній*] — вездѣсущій.

Стани [чит. *станний*] —стройный.

Усідіма [чит- *всідійма*] — нсторія.

До часу видання словника Афанасьєва-Чужбинського належать ненадруковані лексичні матеріали, про які згадує Срезневський у своїй записці про цей словник. І. Срезневський зазначає, що ці матеріали - «збірку із старовинних дум і збірку з господарських слів» - він подає у Відділ Академії наук, «гадаючи, що їх треба прийняти як необхідне поповнення до головної праці п. Афанасьєва».

Доля цих двох збірок лексичних матеріалів української мови невідома.

У рецензії на словник Грінченка О. Шахматов згадує про словничок Як. Головацького (з матеріалом із західноукраїнських земель), що мав бути доповненням до словника Афанасьєва-Чужбинського. Цей словник, що включав слова А—З, містить багато лексичного матеріалу живої народної мови.

При кожній книжці «*Основи*» подавалося «*Объяснение, неудобопонятных южнорусских слов*». Протягом двох років існування журналу на його сторінках було вміщено понад **7 000** лексичних одиниць. Це - слова загальної мови, як напр., у списку їх при першій книзі «Основи» за 1861 р.: **Аби** — лишь бы; **Або** - или, разве; **Авжежъ** - конечно, разумеется... **Багатырь, -ъ** - богатый, богачъ; **Багато, багацько** - много і т. ін.

В «Основах» друкувалися й інші лексичні матеріали. Так, у I книзі вміщена була невеличка стаття М. Левченка «*Места жительства и местные названия русинов в настоящее время*», у якій дано пояснення таких слів, як **русини, степовики, поліщуки, гуцули, сотаки, бойки, лимаки** та ін.

Невеличкий список слів дитячої мови доданий до замітки Л. Ященка «*О детском языке*» («Основа», 1861, кн. VIII). Усіх слів дитячої мови автор подає

45. Наводимо кілька з них:

Биря — барашекъ, овца.

Биця — рогатая скотина.

Кося — лошадь.

Люлі — спать.

Папа — і хлѣбъ.

Тютя — всякая птица, а преимущественно - курица.

Як відгук на сподівання Ященка, що інші особи доповнять список слів дитячої мови, була замітка А. Новицького («Основа», 1862, кн. X) «*Еще о детском языке*» з додатком **38 слів** дитячої мови, яких не було в списку Ященка, напр.: **Базя** - овца; **Боля** — картофель; **Лозя** — ложка та ін.

Майже всі слова, подані в обох списках, є і в словнику Б. Грінченка з позначкою «детск.» і здебільшого з посиланням на Ященка або Новицького. Як. Кухаренко, автор п'єси «Чорноморський побит» та інших творів, один з близьких приятелів Т. Шевченка, склав «*Чабанський словарь*» і надрукував його як додаток до своєї замітки «*Вівці і чабани в Чорноморії*» («Основа», 1862, кн. V).

Після статті-замітки йде словничок на **75** слів, зв'язаних з вівчарством. Серед цих слів чимало таких, які відомі по всій Україні (напр. **валах**, **тирло** та ін.), а здебільшого це місцеві вівчарські слова (деякі, можливо, запозичені з румунської або молдавської мов). Подаємо кілька таких слів:

Агель — кругла кошара зь четень и сайгаківъ...

Арань — козине кисле молоко.

Сайгакъ — киль високий, зь чоловіка ввишки.

Стінка — робиться зь комишу для затишка при обкоті...

Хурда — хворі або худі вівці.

Четень — плетена решіткою стінка в 1 1/2 арш. ширини...

З «Чабанського словаря» Кухаренка багато слів узяв до свого словника Б. Грінченко.

До «Повісток» («Народних оповідань») Марка Вовчка (т. 1. Сиб., 1861) був доданий *українсько-російсько-польський* словничок (близько 1300 слів). Українські слова в цьому словничку перекладаються на російську і польську мови, напр.:

Багатирь — богачъ; bogacz.

Годувати — кормить, воспитывать; karmić; wychowywać. **Сумь** — грусть, тоска, печаль, уныніе, предчувствие дурного; smutek, tesknota, ponurość, przeczucie złego.

Цей маленький додаток до оповідань Марка Вовчка цінний як *перша спроба українсько-російсько-польського словника при художніх творах*.

Велику бібліографічну рідкість становить «Словничок подільських провінціалізмів» (Sfowniczek prowincjonalizmów podolskich), про який згадує Грінченко в передмові до «Словаря української мови». Цей словничок склав А. Кремер у Кам'янці-Подільському в 1863 р. і надрукував у працях Краківського наукового товариства і окремим виданням у Кракові в 1870 р. в друкарні Ягеллонського університету.

У словничку після передмови подається список «подільських провінціалізмів», а потім - список «русизмів» поширених на Поділлі. Автор пояснює, що до першого списку ввійшли українські слова і вирази, які є в мові польської шляхти на Поділлі. Ця шляхта, хоч і говорить польською мовою, не забула й мови української (języka ruskiego) і тому вживає українські слова і звороти, засвоєні при повсякденних зносинах із селянами, особливо слова-назви *сільськогосподарських знарядь, їх частин, будівель, ділянок поля, лісу* і т. ін. У цей список внесено до **тисячі (952)** таких слів і виразів. У другому списку - 125 слів-русизмів, уживаних у мові подільської шляхти, засвоєних «w najnowszych czasach» з російської мови (z języka rosyjskiego).

Багатьох слів, які внесені в словничок, як зазначає автор, або зовсім, немає в «Словнику польської мови» Лінде, або вони мають у нього інше значення.

До українських слів і виразів дано переклад, а часом пояснення (іноді довге) польською мовою, напр.: Bajura — kaluza; Balabuch — bulka mala; Baniak — duzy garnek; Czuhaj — swita, burka, oponcza, ginia z grubego sukna і т. ін. Великі пояснення даються до слів czumak, danie (або dania), hyczka, jar, jurek та ін.

У списку поширених на Поділлі русизмів (у мові польської шляхти) подаються російські слова — найчастіше тільки з їх польським відповідником, напр.: Czyn - - ranga; Czynownik -urzednik; Doklad — referat; Reszenie — wyrok; Zawod — fabryka і т. ін.

Таким чином, «Словничок подільських провінціалізмів» цікавий з погляду впливу однієї мови на іншу (в цьому разі - української і російської на польську), а також тим, що в його реєстрі є чимало слів західноукраїнських, значення яких розкривають польські переклади або пояснення.

Починаючи з 70-х років XIX ст., коли українських видань стало більше, все частіше в книжках знаходимо додатки з лексичним матеріалом.

Чималий список слів, під заголовком «*Пояснення деяких слів, що вживаються рідше*», маємо при перекладі М. Стариценка (тобто М. Старицького) казок Андерсена (К, 1873).

Цей українсько-російський словничок складений до всього перекладу, а найбільше - до «Короткої життєписі» Андерсена, написаної Стариценком. Українських реєстрових слів тут **близько 650**.

При ознайомленні з словничком викликає сумнів значне число українських слів, узятих з відомих уже нам передмови і словничка при «Ужинку рідного поля» М. Куцого або з словника Піскунова.

Цю думку потверджують такі порівняння:

У словниках Піскунова, Куцого або Закревського

Перепих (і препих) — великолепіє, роскошь, пышность [Піск.; пор. польське przerych].

Поспівний — поэтический, стихотворный [Піск.].

Рума — дорога, путь, направління [Куций і Піск.].

Шатрик — зонтик [Закр. і Піск.].

У словничку Стариценка

Перепих — великолепіє, пышность, роскошь.

Послівний — поэтическій, стихотворный. **Рума** — путь, направление.

Шатрик — зонтикъ.

Нам не доводилося читати в пресі відзивів про переклад Стариценком казок Андерсена. Про мову цієї книжки писав М. Драгоманов у листі до одного з своїх адресатів: «Не знаю, чи Ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицького. Він мені справив болюсть на 3 дні своїм самовольно і безграмотно кованим язиком. Господи! Яких слів не видумав, що не покалічив». Але Стариченко цих слів не видумував, а некритично взяв їх з деяких словників.

При виданні І. Рудченка «*Чумацкие народные песни*» (Київ, 1874) знаходимо невеличкий «*Словарь реже употребляемых слов, с пословицами к чумацкому быту*».

У словнику **243** українських слова. Дається переклад або пояснення російською мовою. Напр.: «Багаття - огонь, разведенный костеръ; Бровар - пивоварня; Валка - чумацкій обозъ; партія чумаковъ; Гаятись - мешкать; Куліш - жидко сваренная каша изъ пшена». Деякі слова автор супроводить докладним описом відповідного предмета [напр., віл, мажа, паланка, товар (*рогатый скот*) та ін.]. При деяких словах наводяться приказки, напр., при слові пригода: «*Пригоди учать згоди*»; «*Давні пригоди боронять від шкоди*» і т. ін.

При **повістях** Ю. Федьковича (К., 1876) вміщено чималий (але неповний) словничок з поясненням західноукраїнських слів.

Лексичні матеріали під заголовком «*Знадобы до словаря южнорусского*» (ч. І) видав у Львові І. Верхратський (1877 р.). Тут подано близько **2500** слів переважно з Галичини і значно менше - з Буковини і Угорської Русі. При кожному слові вказане місце запису. Наголос поставлений не на всіх словах, і не при всіх словах-іменниках указується рід і форма родового відмінка. До реєстрових слів дається переклад німецькою (іноді латинською) мовою, а при деяких - українською і німецькою, напр.:

Чемчиковати—ступцёвати, драпцёвати, mit kleinen Schritten schnell gehen od. laufen.

Кгерекга — колісня, коліснятко до грання, фуркало. **Бануш** — колеша на сметані зварена.

Взагалі ця збірка Верхратського цікава і корисна як *матеріал до українського тлумачного словника*. Шейковський у рецензії на неї цілком правильно сказав, що це видання «заслуживает полного внимания и сочувствия».

Чимале і цінне зібрання лексики загальної мови знаходимо при праці І. Манжури «*Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ.*» («Сборник истор.-филолог. об-ва Харьковского университета», 1896, т. II). Тут дано «Слова, записанные в Александр., Новомоск. и др. у. Екатериносл. губ.». У збірці близько **2000** слів. Наголоси даються тільки: на окремих словах.

Реєстрові слова перекладаються або коротко пояснюються по-російськи, напр.:

Аврякъ, баранъ, оставленный на плодъ.

Валюшень, вальдшнепъ.

Ирха, полоска смуха, идущая на опушку кожуха, ватынки..

Подимство, дворище съ постройками.

Хурда, захудалая овца...

При небагатьох словах автор дає докладний опис предмета. Напр., при слові дуб (*днепровская лодка*) докладно описуються всі частини: дуба. При слові кум на цілу сторінку розповідається про кумівство.

Багато лексичного матеріалу із збірки Манжури взяв до свого словника Б. Грінченко з посиланням на це джерело (напр., слова **авряк, валюшень, дуб, подімство** та ін.).

Значний інтерес становить робота *Остана Макарушки «Словар українських виразів, перейнятих з мов туркських. Причинок до професорської діяльності д-ра Ом. Огоновського»* (ЗНТШ Львів, 1895, т. V).

Цей словник, як говориться в передмові до нього, був складений О. Огоновським на підставі праці Міклошича «*Die türkische Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*». Після смерті Огоновського Макарушка упорядкував рукопис і доповнив його.

У реєстрі словника наводяться тюркські (походженням) слова, а до них даються пояснення або (найчастіше) відповідники українською мовою (іноді і німецькою).

Усіх реєстрових «туркських» слів у словнику **430**.

aba (араб.) = груба вовняна матерія; габа, габьяк.

agel, avel, avle, hawle = овчарня; аул = татарське село.

[Слово агель у значенні *кошара* є також в «Чабанському сливарі» Кухаренка].

araba = віз, тачка; гарба = віз.

baklak = боклаг = начиння на течі [тобто *на рідину*].

tasma = Binde; тасьма

terazu — вага; терези (у чумаків).

uſkur = Nosen; очкур.

Хоч в українській лексиці словника Макарушки і нема нічого нового, але цей словник дає цікавий матеріал для *етимологічних досліджень української мови*.

Діалектний лексичний матеріал Закарпаття дається у працях: «*Угрорусский словарь*», складений А. Семеновичем (див. «Сборник статей по славяноведению, составл. и изд. учениками В. И. Ламанского», СПб., 1883), і словничок, доданий до роботи «*Угрорусские народные песни*», собранные де Волланом» (СПб., 1885).

Словничок де Воллана містить близько **350** слів. Укладаючи його, де Воллан використав матеріал «*Угрорусского словарика*» Семеновича. Обидва словнички схожі реєстром, бо фіксують в основному загальнономовну

діалектну лексику Закарпаття, значна частина якої відома і в народній мові Галичини, напр.: абысь, чтобы ты (сь оконч. 2-го лица); банда, военная музыка; воля, зобь; **ганокъ**, крыльцо і т. ін.

До роботи Д. Булгаковського «Пинчуки. Этнографический сборник» («Записки Географич. общества по отдел, этнографии», СПб., 1890, т. XIII, вып. 2) був доданий на семи сторінках «Словарь к песням, загадкам и пословицам».

Невеличкий словничок (з поясненням українських слів українською мовою) дається при збірці Ів. Франка «В поті чола» (1890).

Праця Іларіона Свенціцького «Опыт сравнительного словаря русских говоров (Галицко-буковинский говор)» (журн. «Живая старина», 1900, вып. I - II, стор. 213—229) складається з передмови і словничка бойківської говірки. Реєстрових слів у словничку **525**. Подаються вони без граматичних форм і без наголосів, але з позначенням місця запису. Правопис *етимологічний*.

До слів бойківської говірки автор подає (не завжди) переклад або пояснення їх, а далі наводить етимологічно і семантично близькі до них слова російські з «Толкового словаря» Даля з позначками *Т. С.* або *пек.*, *сил.* (тобто: «Толковый словарь», «псковское», «смоленское») і т. д., напр.:

Бабець, бабица (пек.), родъ рыбки, головатая рыбка. Лђпакъ, вареникъ; (Т. С.) лђпокъ, липкій комъ, лђпешка. Прогайновати, прогалунить (Т. С.), промотать.

Таким чином, робота Свенціцького фіксує лексику бойківської говірки і дає деякий матеріал для порівняльного дослідження словника східнослов'янських мов.

Важливий лексичний матеріал знаходимо в словничках при описах говірок І. Верхратського: «Говор *замішанців*» (ЗНТШ, 1894, т. III); «Про говір *долівський*» (там же, 1900, т. XXXV—XXXVI); «Про говор *галицьких лемків*» («Збірн. філол. секції Наук, т-ва ім. Шевченка», Львів, 1902, т. V; окремо — 1912 р.); «Говір *батюків*» (там же, Львів, 1912, т. XV) та ін. Хоч у словничках до цих праць Верхратського є деякі недоліки (іноді — нечіткість пояснень слів або відсутність наголосів), але зони цінні і важливі як матеріал живої мови.

Розглянемо для прикладу один з них — «Словарець» при праці «Говір *батюків*». У реєстрі близько **2500** слів. Вони пояснюються українською і німецькою мовами (*бадуня*, вибита водою яма; Wassergraben; *барани*, Brombeeren; *ожини*) або тільки німецькою (*веселиця*, Regenbogen; *клаті* або *пластки снігу*, Schneeflocken). До ботанічних і зоологічних назв часто даються, крім німецьких, латинські назви (*боз*, blauer Holder, Syringa vulgaris; *глід*, Weissdorn, Krataegus; *вивірка*, Eichhorn, Scirius vulgaris).

До праць з лексики Закарпаття належить «Короткий словярець *русько-мадярський і мадярсько-руський*», доданий до праці А. Волошина «Руська граматика по-мадярськи», виданої в Ужгороді в 1907 р.

У кількох працях цього періоду подається лексика деяких професійних жаргонів. Так, при статті К. Вікторина «Дђдђвска (жебракка) мова» (журн. «Зоря», 1886, № 13—14) знаходимо словничок *мови жебраків, або старців*. У списку - близько 250 слів. Подаємо кілька з них (у словничку вони записані

групами підряд на кожен літеру):

Барватъ - волосся; *барить* - кожухъ; *берляти* - бути... *Двѣна* - два; *денка* - вода... *Яндрусъ* - братъ; *яндруска* - сестра...

До великої статті Вал. Боржковського «*Лірники*» («Киевская старина», 1889, кн. ІХ) доданий словничок *таємної мови лірників* (кобзарів, як пояснює автор) з Поділля:

Альмо - молоко. *Авлыда* - корова. *Авлыдъ* - волъ. *Авлыдныкъ* - пастухъ.

Варнага - курица. *Вихро* - сѣно. *Волотъ* - конь. *Ходуха* - нога.

При розвідці К. Студинського «*Лірники*» (журн. «Зоря», 1894, № 11, 12 і 14—19) автор подає також великий словник *мови лірників і шаповалів*.

У словнику близько **800** слів, причому наводяться паралельно слова галицьких лірників і лірників українських.

Лексика галицьких лірників

Балюжник - гній. *Барват* - волосся. *Барот* - кожух. *Бекати* - говорити. *бетляти* - бути.

Лексика українських лірників

Алюшник - оселедець. *Барват* - волосся. *Бармус* - кожух. *Бекати* - говорити. *бетляти* - бути.

Остап Макарушка відзначає в рецензії цінність роботи Студинського. Говорячи про словник лірницької мови, він висловлює жаль, що автор розвідки не звернув уваги на такі слова, які з лірницького жаргону ввійшли до літературної мови або які були основою утворення деяких її слів (напр., **манатки**, певно, зв'язане з словом **манатка** — *сорочка* в мові лірників). Даремно, на думку рецензента, не спинився Студинський і на питанні про утворення слів лірницького жаргону.

Слід згадати ще деякі матеріали з лексики давньої української мови, зафіксовані або при виданнях історичних праць XVIII ст., або в окремих збірках.

Так, у додатку до літопису Гр. Грабянки, виданого в 1854 році у Києві, є «Объяснение невразумительных слов, встречающихся в Летописи Грабянки и в приложениях к ней».

Під аналогічним заголовком «*Объяснение невразумительных слов, встречающихся в Летописи Самовидца и в приложениях к ней*» друкувався також невеликий список українських слів у цьому літопису, виданому в 1876 р. у Києві.

Нарешті, записи спеціальної лексики старої актової мови українських (і білоруських) земель, коли вони були під владою Польщі, знаходимо у двох збірках, виданих у другій половині XIX ст.: Новицкий И., *Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России* («Киев, университетские известия», 1871, кн. 8, и 1872, кн. 3) і Н. Горбачевский, *Словарь древнего актового языка Северозападного края и Царства польского* (Вільна, 1874). Останню працю Б. Грінченко вводить в історію української лексикографії, але ми не вважаємо за можливе розглядати її як джерело української старої лексики, виходячи, по-перше, з її заголовку, а, по-друге, із заяви автора

про те, що він не вносив у словник слів, які легко утворюються з польської мови і які більш-менш зрозумілі для росіян, а подавав тільки ті, «которые трудно выразить даже из контекста самого акта».

Розглянуті вище лексичні матеріали, що друкувалися при різних виданнях протягом другої половини XIX - початку XX ст., свідчать про дальше розширення і вдосконалення української лексикографії. Крім задоволення практичних потреб, вона ставить уже і наукові завдання: порівняльне дослідження лексики східнослов'янських мов, етимологічне дослідження української лексики, дослідження соціальних діалектів (жаргонів), дитячої мови та ін. Деякі з цих матеріалів були цінним джерелом для великого українсько-російського словника, що укладався в кінці XIX - на початку XX ст. і вийшов у 1907 - 1909 рр. за редакцією Б. Грінченка.

«Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка

У середині 90-х років XIX ст. Наближається до здійснення прагнення лексикографів скласти повний словник української мови. Після революції 1905 р. ця ідея знайшла своє втілення у великому українсько-російському словнику за ред. Б. Грінченка.

Лексичний матеріал, зібраний «Основою» в 60-х роках, був переданий у Харків, а потім у Київ як званій старій українській громаді, або, як говорить Грінченко, «кружку местных литераторов і ученых, предполагавших составить украинский словарь».

Російською академією наук було оголошено конкурс на найкращий українсько-російський словник, який мав бути відзначений премією імені М.Костомарова.

Над укладанням українсько-російського словника за матеріалом, зібраним „Основою” працює в цей час редакція „Киевской старины”.